

Gintautas Sakalauskas

Įkalinimas Lietuvoje: praktika ir prasmė

Santrauka. *Straipsnyje baudžiamuoju politiniu ir tarptautiniu aspektu analizuojama įkalinimo praktika Lietuvoje, esminiai pokyčiai ir tendencijos. Kalinių skaičiumi Lietuva lenkia didžiąją dalį Europos valstybių, ir to priežastimi nėra išskirtinis užregistruotų nusikaltimų lygis. Aiškus resocializacijos tikslo laisvės atėmimo bausmei iškelimas padėtų tinkamai sustyguoti visą įkalinimo sistemą, o vis dar tebevyraujanti asmens „pataisos“ koncepcija atrodo nepagrįsta jokiais socialiniais, kriminologiniais ar teisiniais argumentais.*

Keywords: *criminal policy, crime rate, imprisonment, re-socialization.*

Įvadas

„Parodykit man jūsų kalėjimus ir aš pasakosiu apie jūsų visuomenę“ – posakis senas, kaip ir patys kalėjimai, sunku būtų atrasti ir jo autorių. Giluminę visuomenės sąrangą, vyraujančias vertybes ir požiūrius gerai atskleidžia ir kitos socialinės institucijos bei jose vyraujanti socialinė atmosfera (mokyklose, psichiatrijos ligoninėse, globos namuose ir pan.), bet įkalinimo sistemoje, kur itin gerai matomas realus ar tariamas žmogaus ir visuomenės konfliktas, nusikalstamo elgesio, visuomenės baimių, politinių bei teisinių sprendimų ir struktūrinių procesų rezultatas, miniatiūrinis visuomenės ir socialinių santykių maketas turi išraiškingus ir gana gerai matomus kontūrus. Čia, kaip ir daugelyje kitų socialinės komunikacijos sričių, tebesame toli nuo Vakarų kultūros standarto, kuris pats sa-

vaime nėra siekiamybė, bet ja yra vertybinis požiūris į žmogų ir jo orumą, geresnės bendro gyvenimo sąlygos, socialinės atskirties mažinimas, galiausiai – tam tikra socialinio mąstymo kultūra ir kompetencija.

Nors buvusios prievarta primestos sistemos, net ir jos atsikračius (ar jai pasitraukus), poveikis ir atgarsiai Lietuvoje neabejotinai dar tebedaro stiprią įtaką ir įkalinimo sistemai, visgi kai kurie ženklai rodo, kad dabartinės problemos, sunkumai, trūkumai nėra suverstiniai vien buvusiai sovietinei tvarkai. Vienas tokių ženklų – situacija Lietuvoje prieš Antrąjį pasaulinį karą, atrodytų, stebėtina mažai besiskyrusi nuo dabartinės.¹ Kaip ten bebūtų, nesigilinant į istoriją, socialinė, kultūrinė, politinė, ekonominė ir teisinė kaita Lietuvoje neišvengiamai lemia ir tam tikrus pokyčius baudžiamojame politikoje

bei įkalinimo sistemoje. Šiame straipsnyje baudžiamuoju politiniu ir tarptautiniu aspektu analizuojama įkalinimo praktika Lietuvoje, šioje srityje vykstančios ir vykdomos transformacijos, brėžiamos išskylančių problemų bei jų sprendimo galimybių ribos ir perspektyvos.

1. Įkalinimo praktika ir baudžiamoji politika Lietuvoje

Nuo 2003 m. pabaigos Lietuvoje kasdien kali maždaug 8 tūkstančiai kalinių (žr. 1 pav.),² tai sudaro beveik 240 kalinių 100000 gyventojų – maždaug 2-3 kartus daugiau už Vakarų Europos valstybių vidurkį (apie 100 kalinių 100000 gyventojų). Pagal šį skaičių Lietuva patenka į pirmą didžiausią kalinių skaičių turinčių Europos valstybių dešimtuką (po Rusijos – 613 (2007.01.01), Baltarusijos – 426 (2006.01.01), Ukrainos – 350 (2006.11.01), Estijos – 333 (2005.10.31), Latvijos – 292

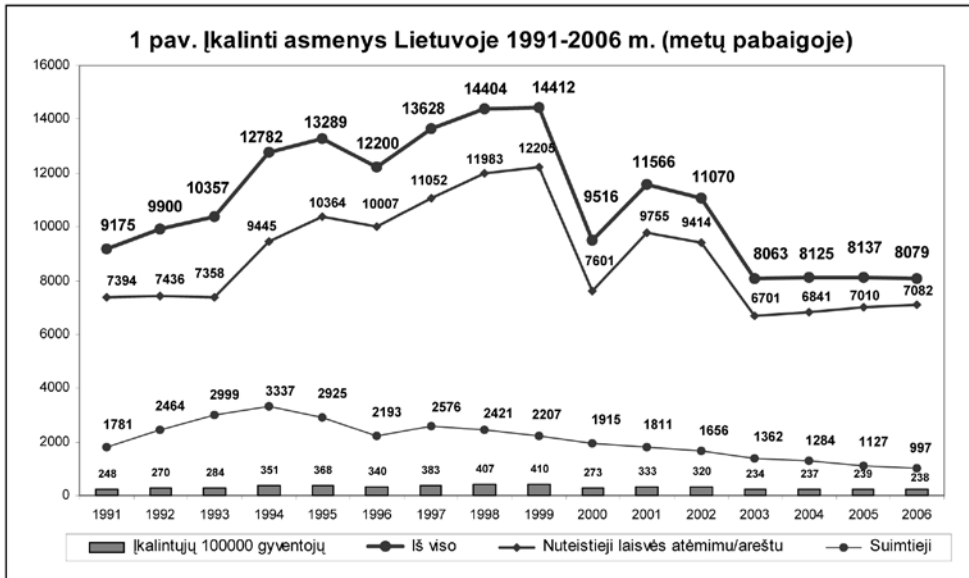
(2006.06.05), Gruzijos – 276 (2006.05.31) ir Moldovos – 247 (2006.01.01).³ Iš karto krenta į akis, kad visos šios valstybės priklausė Sovietų Sąjungai ir šis valstybių derinys neatsitiktinis.

Įvairūs tyrimai rodo, kad šalyje užregistruotas nusikalstamų veikų skaičius ar jų sunkumas nėra pagrindinis didelį kalinių skaičių lemiantis faktorius, nors ir vienas iš jų. Kalinių skaičius labiau priklauso nuo baudžiamosios politikos tendencijų, bausmių skyrimo (sudėjimo) taisyklių, laisvės atėmimo bausmės trukmės, įtvirtintų alternatyvų laisvės atėmimo bausmei, visuomenėje vyraujančios (subjektyvios) nusikalstamų veikų baimės, viešosios nuomonės, požiūrio į kriminalinę bausmę ir jos poveikį, žiniasklaidos vaidmens ir įtakos (Christie 1999; Arloth 2002; Kuhn 2003), bausmių efektyvumo, galiausiai – nuo ekonominių sąlygų, kurių blogėjimas lemia dažnesnį laisvės atėmimo bausmės taikymą, taigi ir

¹ Pavyzdžiui, dar 1937 m. Antanas Steponaitis rašė: „Iš viso Lietuvoj apie 5000 kalinių. Kokia tai gausi nusikaltėlių gamykla! <...> Laužoma galva, iš kur Lietuvoje tiek nusikaltimų ir blogio? Norint tai atspėti, reikia pažiūrėti į kalėjimus. Man atrodo, kad kalėjimai yra dinamito sandėlis, kuris sprogdina Lietuvą iš vidaus. <...> Sakoma, mūsų krašte daug vargo, tai kaip galima norėti, kad kaliniai gyventų patogiai, tarsi rūmuose? Šitas aiškinimas yra klaidingas, nes ne rūmų norima, o kiek daugiau erdvės <...>. Sakoma toliau: jeigu kalėjimais per daug rūpinamasi, tai jie nebebus kalėjimais, ir daug kas norės į juos patekti. Taip sakoma, žiūrint į dalyką teoriškai, bet tegu tie, kurie taip sako, iš tikrųjų patenka į kalėjimą, tada suprastų, ką reiškia neturėti laivės, nustoti šeimyninio ir visuomeninio gyvenimo“ (Steponaitis 1937). Plačiau apie įkalinimo sistemą Lietuvoje 1918-1940 m. žr. Andriulis 2000; 155-169. Apie įkalinimą Lietuvoje nuo viduramžių iki sovietinės okupacijos žr. Bučiūnas 1995; Bučiūnas 1996.

² Statistiniai duomenys paimti iš Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos rengiamos ataskaitos Asmenų, laikomų KD pavaldžioje įstaigose, suvestinė apskaita ir Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės leidinių.

³ Po Lietuvos seka Lenkija – 232 (2006.12.31), Čekija – 182 (2007.01.17), Slovakija – 158 (2006.10.01), Rumunija – 157 (2007.01.23), Vengrija – 156 (2005.12.31), Bulgarija – 148 (2006.01.01). Absolūtus lyderis pasaulyje yra JAV – 737 (2005.12.31). Žr. World Prison Brief. International Centre for Prison Studies. University of London. <http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/europe.html>, žiūrėta 2007 m. kovo 1 d. Plačiau žr. Sakalauskas 2006.

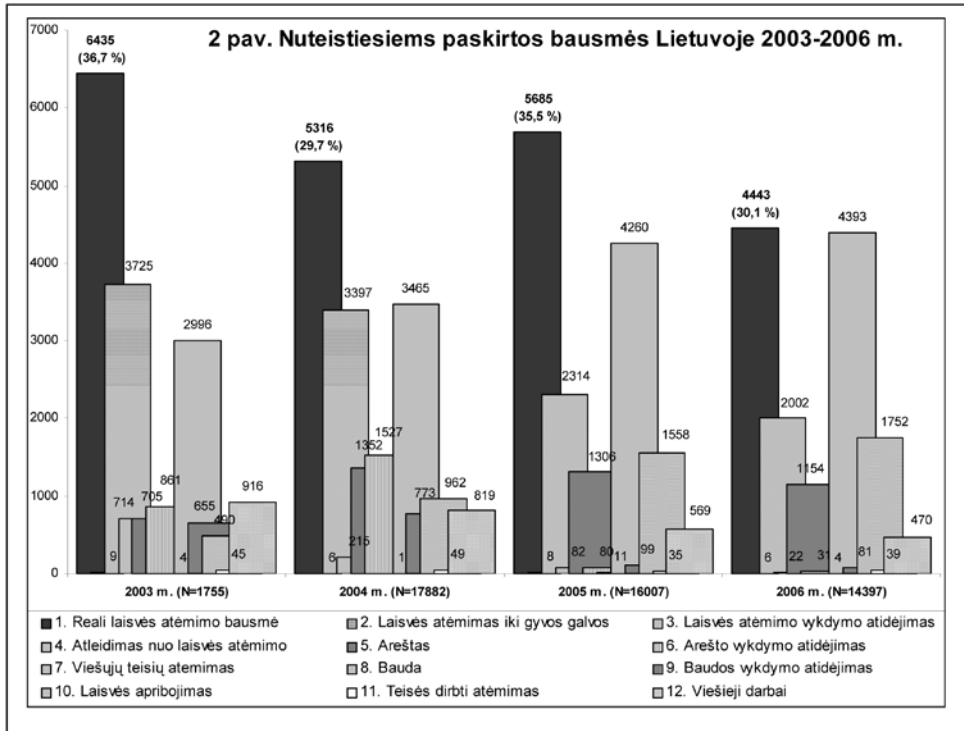
įkalintų asmenų skaičiaus didėjimą (Dünkel, Snacken 2000; 76; Зубков 2003; 2).

Užsienio šalių kriminologai pastebi, kad Sovietų Sąjungoje taikyta itin griežta baudžiamoji politika iki šiol trukdo post-sovietinėms Rytų Europos šalims ją harmonizuoti ir subalansuoti, visų pirma, dėl lėtai besikeičiančio visuomenės ir politikų požiūrio, socialinio nestabilumo, didėjančio nesaugumo jausmo ir užregistruotų nusikaltimų skaičiaus (Christie 1998; 7; Ashwort 2000; 24; Kalmthout, Dünkel 2000; 27).⁴

Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų Rytų Europos valstybių, laisvės atėmimas tebėra dažniausiai taikoma baudmė. 1991-2002 m. ji buvo taikoma maždaug 40-45 % nuteistų asmenų, likusiai daliai laisvės atėmimo baudmės vykdymas būdavo atidedamas.⁵ Situacija kiek pasikeitė priėmus naująjį Baudžiamąjį kodeksą, įsigaliojusį 2003 m. gegužės 1 d., kuriame buvo įtvirtintos aštuonios savarankiškos baudmės, iš kurių trys (viešieji darbai, laisvės apribojimas, areštas) visiškai naujos savo forma ir turi-

⁴ Žr. taip pat Prison Populations and Penal Policy in Estonia, Latvia and Lithuania. Council of Europe Conference, Stockholm 22-24 October 1997. Documentation.

⁵ Iki 1994 m. gana dažnai taikyta pataisos darbų baudmė (21 % 1991 m., 10 % 1993 m., 7 % 1994 m.), kuri vėliau, nors ir numatyta įstatyme, nebebuvo taikoma dėl priverstinio darbo pobūdžio ir keblumų, iškylančių ją taikant rinkos ekonomikos sąlygomis (nuteistasis asmuo privalėjo dirbti savo darbovietėje ir iš jo darbo užmokesčio būdavo išskaičiuojama nuo 5 iki 20 %). Baudos baudmė tik paskutiniaisiais senojo Baudžiamojo kodekso galiojimo metais sudarė žymesnę dalį bausmių praktikoje (7 % 2001 m., 13,2 % 2002 m.), o anksčiau taikyta retai dėl labai didelės minimalios šios baudmės ribos (100 MGL, t.y. 12.500 Lt).

niu. Bausmių taikymo praktika Lietuvoje pavaizduota 2 pav.⁶

Jame matyti, kad ir taikant naująjį Baudžiamąjį kodeksą laisvės atėmimo bausmė sudaro apie 30-35 %, o naujos bausmės tapo ne tikromis laisvės atėmimo bausmės alternatyvomis, bet pakeitė laisvės atėmimo bausmės vykdymo atidėjimą, kuris pastaraisiais metais tesudaro apie 15-20 %. Baudos dalis 2005-2006 m. padidėjo iki 30 %, – tai

itin pozityvi tendencija, areštas ir laisvės apribojimas sudaro maždaug po 10 % paskirtų bausmių struktūroje. Dar vienas svarbus pastebėjimas – mažėja absoliutus nuteistų asmenų skaičius, nors nusikalstamų veikų padarymu kaltinamų (įtariamų) asmenų skaičius pastaruosius 10 metų beveik nesikeičia ir siekia maždaug 25.000. Tai rodo, kad baudžiamosios justicijos sistema plačiau ir dažniau naudojasi baudžiamajame procese

⁶ Paveikslai parengti pagal Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės duomenis (1991-1997 m.) ir Nacionalinės teismų administracijos ataskaitas: „Baudžiamųjų bylų nagrinėjimo ataskaita. Bausmių rūšys ir amnestijos taikymas (I instancijos teismuose)“ 1998-2006 m. Pažymėtina, jog, Nacionalinės teismų administracijos teigimu, 2003 metų ataskaitoje galėjo būti kai kurių netikslumų, nes 2003 m. gegužės 1 d. priimtas naujasis BK lėmė ir statistinių ataskaitų pertvarkymą. Paveiksluose paprastumo dėlei subendrinti kai kurie skaičiai – atskirai neiškirti atvejai, kai paskyrus viešųjų darbų, baudos, laisvės apribojimo ir arešto bausmes nuteistasis buvo atleistas nuo bausmės

1 lentelė. Vidutinė teismo paskirtos ir realiai atliktos terminuotos laisvės atėmimo bausmės trukmė Lietuvoje 1998-2006 m. (pagal duomenis kiekvienų metų pabaigoje)

METAI	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004*	2005*	2006*
Vidutinė teismo paskirtos terminuotos laisvės atėmimo bausmės trukmė	4 m. ir 8 mėn.	4 m. ir 4 mėn.	4 m. ir 8 mėn.	4 m. ir 8 mėn.	4 m. ir 4 mėn.	4 m. ir 11 mėn.	4 m. ir 10 mėn.	5 m.	4 m. ir 10 mėn.
Vidutinė realiai atliktos terminuotos laisvės atėmimo bausmės trukmė	2 m. ir 3 mėn.	2 m. ir 2 mėn.	2 m. ir 1 mėn.	1 m. ir 8 mėn.	1 m. ir 10 mėn.	2 m. ir 5 mėn.	2 m. ir 6 mėn.	2 m.	2 m. ir 1 mėn.

* Be arešto bausmės.

numatytomis galimybėmis išspręsti bylą be formalaus kaltininko nubaudimo kriminaline bausme (pvz., kaltininkui ir nukentėjusiajam susitaikius ir kt.).⁸

Pažymėtina, jog kriminologiniuose įkalinimo įstaigų tyrimuose jau seniai, dar XX a. viduryje buvo įvertintas ir aprašytas neigiamas asmens kalinimo poveikis (Dünkel, Snacken 2000; Ortmann 1993),

o jo riboto taikymo būtinybė kaip *ultima ratio* (paskutinės priemonės) įtvirtinta daugelyje tarptautinių dokumentų. Svarbu suvokti, kad įkalinimas nesprenžia nei nusikalstamumo, nei kitų socialinių problemų, bet, kaip įprasta, jų sukuria dar daugiau – ypač tuomet, kai vien tik įkalinimu (nubaudimu) ir apsiribojama, nesiekiant asmens resocializacijos (integracijos).

(šie skaičiai įtraukti į bendrą paskirtų bausmių skaičių). Pagal pateikiamą ataskaitą tokių atvejų 2003 m. buvo 58, 2004 m. – 76, 2005 m. – 12, 2006 m. – 11. Iki 2003 m. gegužės 1 d. taikyta pataisos darbų bausmė skaičiuota kartu su viešųjų darbų bausme. Ataskaitoje taip pat nurodoma, kad kai kurių bausmių vykdymas buvo atidėtas, nors BK tokia galimybė nebuvo numatyta. Ir šie skaičiai nėra dideli, jie įtraukti į bendrą paskirtų bausmių skaičių. 2006 m. statistika yra preliminari, ji dar gali būti tikslinama. Taip pat pažymėtina, jog galimybė atidėti bausdos ir arešto vykdymą buvo panaikinta nuo 2004 m. liepos 13 d.

⁷ Iš visų įkalintųjų (pagal sunkiausią nusikaltimą) 27 % kalio už vagystę, 22 % už nužudymą, 20 % už plėšimą, po 5 % už išžaginimą ir nusikaltimus, susijusius su narkotinėmis ar psichotropinėmis priemonėmis, kiti – už kitas nusikalstamas veikas. Žr. Nuteistųjų skaičius, sudėties (pagal padarytą nusikaltimą, amžių, bausmės terminą ir kt.) ir jų kaitos suvestinė 1998-2006 m. Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos administracijos reikalų skyrius.

⁸ Kriminalinėmis bausmėmis nuteisti asmenys sudaro didžiąją dalį visų nusikalstamų veikų padarymu kaltais pripažintų asmenų. Tačiau čia neįtraukti tie atvejai, kai kaltais pripažinti asmenys įvairiais pagrindais buvo atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės (jie sudaro apie 15 % visų teismuose kaltais pripažintų asmenų, žr. Baranskaitė 2005). Pažymėtina, jog toks baudžiamojo proceso deformalizavimas dar platesniu mastu būdingas Vakarų Europos valstybėms (dar vadinamas „diversija“ – baudžiamojo proceso „nukreipimu“). Jis ne tik leidžia greičiau ir efektyviau spręsti baudžiamąsias bylas, atsižvelgiant (ir) į kaltininko bei nukentėjusiojo interesus, bet ir sutaupyti daug lėšų teisėsaugai.

Visgi viena pagrindinių didelį kalinių skaičių Lietuvoje lemiančių priežasčių yra ne tiek dažnas laisvės atėmimo bausmės taikymas, kiek jos vidutinė trukmė. Kai kuriose Vakarų Europos valstybėse, turinčiose daugiau kaip tris kartus mažiau kalinių 100000 gyventojų (pvz., Danijoje, Norvegijoje, Olandijoje), per metus laisvės atėmimo bausme nuteisiama daugiau asmenų (taip pat 100000 gyventojų) nei Lietuvoje (Piesliakas 1999; Walter 1999). Paprastai tariant, laisvės atėmimu nuteisiama daugiau asmenų, o kalinių yra mažiau. Taip yra dėl itin ilgos vidutinės laisvės atėmimo bausmės trukmės, kuri Lietuvoje skaičiuojama metais (žr. 1 lentelę),⁹ o daugumoje Vakarų Europos valstybių tesudaro keletą mėnesių.

Beveik 40 % įkalinusiųjų Lietuvoje (2007 m. pradžioje) atlieka ilgesnę nei 5 metų laisvės atėmimo bausmę.¹⁰ Daugiau kaip 20 % įkalinusiųjų atlieka nuo 3 iki 5 metų trukmės laisvės atėmimo bausmę. Teismo paskirta ilga laisvės atėmimo bausmė vėliau trumpinama lygtiniu paleidimu, tačiau vis tiek sudaro maždaug 2 metus (žr. 1 lentelę). Kaip rodo kriminologiniai tyrimai, penkeri įkalinimo metai yra riba, kurią peržengus gražinti buvusį kalinį į visuomenę yra labai sunku (Лайне 1994; 141). Per tokį laiką jis praranda

būtinus socialinius įgūdžius. Tai ypač aktualu tuomet, kai valstybė, pergyvena intensyvios socialinės ir ekonominės kaitos laikotarpį.

Laisvės atėmimo (ir kuo ilgesnio), kaip vienintelės „tikrosios“ bausmės įvaizdis postsovietinėse valstybėse tebėra stebėtinai gajus, nepaisant net skaudžios istorinės patirties. Pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo metais nacistinei Vokietijai okupavus Olandiją ir už grotų „susodinus“ žymiausius akademikus (taip pat ir baudžiamosios teisės profesorius), šiems patyrus gyvenimo už kalėjimo grotų kartumą, į laisvę jie išėjo įsitikinę negatyviais kalinimo padariniais ir prabilo apie griežtų kalinimo bausmių pavojus. Tai padarė didžiulį poveikį visai baudžiamosios teisėtvarkos sistemai Olandijoje, net policijai (Christie 1999; 42).

Galima tik retoriškai klausyti, kodėl Sovietų Sąjungoje žiaurios represijas patyrę gyventojai tebetiki jų nauda? Be to, dažnas įkalinimo taikymas sukūrė situaciją, kurioje aktualios įkalinimo patirties turi nemaža gyventojų bei šeimų dalis. Šią prielaidą galima iliustruoti primityviu matematiniu skaičiavimu (o jai patvirtinti reikėtų atskiro išsamaus empirinio tyrimo). Kasmet Lietuvoje maždaug 5000 asmenų (daugiausia – vyrų (apie 95 %))¹¹ nuteisiama realiu laisvės

⁹ Nuteistųjų skaičiaus, sudėties (pagal padarytą nusikaltimą, amžių, bausmės terminą ir kt.) ir jų kaitos suvestinė 1998-2006 m. Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos administracijos reikalų skyrius.

¹⁰ Tai, pavyzdžiui, yra beveik 3 kartus daugiau nei Vokietijoje (13,3 % 2005 03 31) (*Laubenthal* 2003; 34), taip pat Statistisches Bundesamt, <http://www.destatis.de/basis/d/recht/rechts6.php> (žiūrėta 2007 m. kovo 7 d.). Plačiau žr. Sakalauskas 2006.

¹¹ Realiau laisvės atėmimu Lietuvoje kasmet nuteisiama apie 200 moterų, dar maždaug tiek pat nuteistų moterų laisvės atėmimo bausmės vykdomas atidedamas.

atėmimu, iš kurių maždaug 2/3 pirmą kartą (t.y. apie 3000). Per 50 metų¹² tai sudaro apie 150000 asmenų. Galima preziumuoti, jog maždaug tiek Lietuvos gyventojų yra kalėje įkalinimo įstaigose (apie 8 % visų suaugusių gyventojų arba apie 16 % visų suaugusių vyrų). Turėdami mintyje jų tėvus, sutuoktinius ir vaikus, galima kelti hipotezę, kad maždaug kas trečia šeima Lietuvoje buvo ar yra tiesiogiai susidūrusi su šeimos nario įkalinimu.

2. Nusikalstamumo lygis ir įkalinimas

Jau minėta, jog užregistruotų nusikalstamų veikų lygis (skaičius 100000 gyventojų) šalyje nėra pagrindinė priežastis, lemianti didelį kalinių skaičių. Jis nepriklauso ir nuo viktimologiniais tyrimais (latentinių nusikalstamų veikų analize) gaunamų rezultatų. Tiek statistikos, tiek empirinių rezultatų lyginimas tarptautiniu mastu yra sudėtingas ir keblus mokslinis procesas, nes turi būti įvertinti objektyvūs ir subjektyvūs statistikos bei empirinių duomenų rinkimo, apdorojimo ir publikavimo faktoriai. Pirminė Europos šalyse registruotų nusikalstamų veikų¹³ analizė rodo, kad Lietuvoje 100000 gyventojų tenka vidutiniškai 2 kartus *mažiau* nusikalstamų veikų, nustatoma vidutiniškai 3 kartus, o nuteisiama – 2 kartus *mažiau* nusikaltėlių nei daugelyje kitų

Europos Sąjungos valstybių, visgi turinčiose *mažiau* kalinių. Ir priešingai, beveik visose aukščiau minėtose valstybėse Europoje (išskyrus Estiją), turinčiose *daugiau* kalinių už Lietuvą, registruoto nusikalstamumo rodikliai yra *mažesni*.

Nusikalstamų veikų statistikoje Europos mastu Lietuva išsiskiria aukštu (baigtinių) nužudymų lygiu, siekiančiu beveik 10 nužudymų 100000 gyventojų, o Europos šalių vidurkis siekia beveik 3. Tačiau Lietuvoje užregistruojama beveik 2 kartus mažiau sveikatos sutrikdymų (angl. k. *assault*) – kitų po nužudymų savo sunkumu ir paplitimu kriminologiniu požiūriu svarbių nusikalstamų veikų. Be to, bendrojoje nusikalstamų veikų statistikoje nužudymai (su pasikėsinimais) Lietuvoje nesudaro nė 0,5 %, o už nužudymą nuteisti asmenys nesudaro nė 2 % tarp visų nuteistų asmenų, taigi didelis nužudymų skaičius nėra pagrindinis faktorius, lemiantis didelį kalinių skaičių.

Pažymėtina ir tai, kad visose valstybėse tradicinių turtinių nusikalstamų veikų (vagysčių, plėšimų, sukčiavimų), sudarančių apie 60-80 % visų užregistruojamų veikų, Lietuvoje taip pat užregistruojama kelis kartus *mažiau* nei daugelyje kitų Europos valstybių, turinčių *mažiau* kalinių. Įdomu tai, kad *daugiau* nužudymų užregistruojama beveik visose Europos valstybėse (išskyrus

¹² Vidutinė vyrų gyvenimo trukmė Lietuvoje yra 66 metai, o iš šio skaičiaus atimta baudžiamosios atsakomybės atsiradimo amžiaus riba (14-16 metų).

¹³ European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics, prieiga per internetą (žiūrėta 2007 m. kovo 13 d.) http://www.wodc.nl/eng/Onderzoek/Onderzoek_416.asp

Moldovą), turinčiose daugiau kalinių nei Lietuva. Tokiu būdu socialiniu smurto reprodukcijos požiūriu (Gilligan 2002) galima kelti hipotezę, kad didelis kalinių skaičius yra vienas iš indikatorių, parodančių smurto paplitimą valstybėje, o ne atvirkščiai (t. y. ne smurtas yra kalinių skaičiaus indikatorius). Įdomu ir tai, kad užregistruotų nužudymų Lietuvoje ėmė (nors ir nenuosekliai) mažėti tada, kai nustota vykdyti mirties „bausmė“ (1996 m. sustabdytas jos vykdymas, 1998 m. ji paskelbta antikonstitucine), o 2006 m. užregistruota mažiausiai nužudymų (294) nuo pat 1991 m. (260), kalinių skaičiui pasiekus anų metų lygį.

Empiriniai viktimologiniai tyrimai rodo, kad pagal gyventojų patirtą nusikalstamą elgesį Lietuva atitinka Europos Sąjungos šalių vidurkį (Lietuvoje apie 46 % gyventojų teigia per pastaruosius 5 metus nukentėję nuo nusikalstamų veikų).¹⁴ Nors latentinė nusikalstamų veikų dalis neturi ir negali turėti tiesioginės įtakos kalinių skaičiui (nes jie nuteisiami už užregistruotas veikas), šis faktorius svarbus tariamam griežtesnio ar švelnesnio baudimo „poreikiui“ visuomenėje nustatyti (bendrosios nusikalstamų veikų prevencijos kontekstu).

3. Įkalinimo tikslas: nubaudimo, pataisos ir socialinės reabilitacijos labirintuose

Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodeksas (įsigaliojo 2003 m. gegužės 1 d.) įtvirtina bausmių vykdymo įstatymų paskirtį – „nustatyti tokią bausmės vykdymo tvarką, kad atlikęs bausmę nuteistasis savo gyvenimo tikslų siektų teisėtais būdais ir priemonėmis“ (1 str. 2 d.). Tokiu būdu, nors ir netiesiogiai (nes kalbama tik apie „įstatymų paskirtį“), bausmių vykdymo sistamai iškeliamas nuteistųjų resocializacijos/integracijos tikslas.

Išsamiai gyvenimą įkalinimo įstaigose reglamentuojančiose Pataisos įstaigų vidaus tvarkos taisyklėse¹⁵ perrašyta progresyvi 1987 m. Europos Tarybos rekomendacijos Dėl Europos kalinimo įstaigų taisyklių¹⁶ nuostata: „Įkalinimas jau pats savaime dėl laisvės atėmimo yra bausmė. Todėl kalinimo sąlygos bei kalinimo įstaigos režimas, išskyrus elementus, kuriuos pateisina izoliacija bei būtinumas palaikyti discipliną, neturi didinti kalinių kančių. Būtina imtis visų galimų priemonių, kad įstaigos organizavimo bei valdymo būdas padėtų: a) užtikrinti, kad gyvenimo sąlygos atitiktų

¹⁴ Tarptautinis nusikaltimų aukų tyrimas Lietuvoje 2005-2007 (UNICRI). Baigiamoji ataskaita, Teisės institutas.

¹⁵ Patvirtintos Lietuvos Respublikos teisingumo ministro 2003 m. liepos 2 d. įsakymu Nr. 194 (Žin., 2003, Nr. 76-3498) (su vėlesniais pakeitimais).

¹⁶ Rec Nr. R (87) 3. 2006 m. sausio 11 d. buvo priimtos naujos Europos kalėjimų taisyklės Nr. R (2006) 2. Abiejų rekomendacijų tekstus galima rasti Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos Mokymo centro internetinėje svetainėje www.kdmc.lt (žiūrėta 2007 m. kovo 13 d.).

žmogiškojo orumo reikalavimus bei primitivius visuomenės gyvenimo standartus; b) mažintų žalingą kalinimo poveikį bei skirtumus tarp gyvenimo laisvėje ir kalinimo metu, nes pastarasis turi tendenciją mažinti kalinių savigarbą bei asmeninės atsakomybės jausmą; c) palaikyti ir stiprinti tuos ryšius su giminėmis bei išorės pasauliu, kurie remia geriausiai kalinių bei jų šeimų interesus; d) suteikti kaliniams galimybes ugdyti sugebėjimus bei gabumus, kurie padidintų jų sėkmingos adaptacijos perspektyvas po išėjimo į laisvę“ (taisyklių 73-74 punktai, rekomendacijos 64-65 punktai).

Visgi Lietuvos teisės aktai, įkalinimui nustatydami resocializacijos (integracijos) tikslą, palieka daug neaiškumų ir idėjinės painiavos, kuri atsiranda dėl dažno ir plataus „pataisos“ ir „socialinės rehabilitacijos“ sąvokų vartojimo kitose teisės normose. Kas gi yra asmens „pataisa“¹⁷ ir koks požiūris į žmogų bei gyvenimą visuomenėje už šios sąvokos slypi? Šioje koncepcijoje asmuo laikomas „taisytinu objektu“ (Franklis 1997), užmerkiant akis prieš asmens savarankiškumą, vykusios socializacijos, žmogiškojo

orumo (ne)paisymo problemas, vadovaujantis vien į asmenį orientuotomis nusikalstamumą aiškinančiomis teorijomis.

Šios koncepcijos ištakos siekia buvusios politinės sistemos laikus, kuriai nusikalstamumas buvo ideologiškai svetimasis reiškinys. Buvo teigiama, kad socialistinėje valstybėje (vėliausiai – sukūrus komunistą) jis turėtų palaiapsniui išnykti. (Vis dar) nusikalstantys asmenys buvo laikomi individualiais, kurių *asmenybės bruožus* ir *nuostatas* galima ir reikia pakeisti. Taip atsirado pataisos koncepcija (rus. pataisyti – „исправить“ (ispravitj)),¹⁸ kurioje asmuo buvo redukuotas iki paprasto objekto. Bausmių vykdymo srities kodeksai buvo pavadinti „Pataisos darbų kodeksais“, nes darbas laikytas svarbiausia asmens pataisymo priemone (Наташев, Стручков 1967; 69; Стручков 1977; 159; Стручков, Ткачевский 1983; 23; Зубков 2003; 505). „Pataisymas“ skyrėsi nuo „auklėjimo“, kurio prirėkdavo norint iš *esmės* pakeisti žmogaus asmenybę ir jo sąmonę (Schittenhelm 1994; 343). Pažymėtina, jog toks požiūris į įkalinimo sistemos

¹⁷ Dauguma įkalinimo įstaigų Lietuvoje vadinamos „pataisos namais“, teisės aktuose numatytos nuteistųjų „pataisymo priemonės“, sukurta „pataisos inspekcijų“ sistema, sukurta nuteistųjų „pataisos programos“ ir kt.

¹⁸ Lietuvių kalboje žodis „taisyti“ yra techninio pobūdžio, iš esmės nelabai tinkantis žmogaus asmens ar socialinių santykių kontekstui. Pažymėtina, jog anglų kalboje vartojamas žodis „treatment“, vokiečių kalboje „Behandlung“ į lietuvių kalbą dažnai klaidingai verčiamas kaip (kalinių) „pataisa“, nors iš esmės jie reiškia „darbą su kaliniais“ arba „elgesį su kaliniais“, arba „kaliniams taikomas programos“ bet ne jų „pataisą“. Naujųjų 2006 m. Europos kalėjimų taisyklių lietuviškame variante žodis „treatment“ išverstas kaip „pataisa“ jau tik vieną kartą ir tik taisyklių preambulėje, nors senosiose 1987 m. taisyklėse jis taip (faktiškai – klaidingai, bet prisitaikant prie lietuvių kalboje vartojamos terminijos) buvo išverstas 12 kartų.

veikimo idėjinius pagrindus buvo kritikuojamas dar senosiose Europos kalnimo įstaigų taisyklėse.¹⁹

Tarp nuteistojo asmens „pataisos“ ir resocializacijos (integracijos) yra didžiulis socialinio gyvenimo suvokimo ir ideologijos skirtumas. Neatsitiktinai Vokietijos Konstitucinis teismas dar XX amžiaus viduryje viename savo sprendimų pažymėjo, kad baudžiamosios teisės užduotimi nėra ir negali būti teisės pažeidėjų „moralinė pataisa“,²⁰ bet siekis, kad jis gyventų nenusikalstamai. Todėl Vokietijos laisvės atėmimo bausmės vykdymo kodekse (2 str.) įkalinimui keliamas resocializacijos, bet ne pataisos ar auklėjimo tikslas (Laubenthal 2003; 64; Walter 2004; 262; Kunz 2004; 325).²¹

Garsiaame *Lebach'o*²² nutarime Vokietijos Konstitucinis teismas konstatavo, kad nuteistojo (re)socializacija yra reikšmingas ir vienintelis laisvės atėmimo bausmės vykdymo tikslas: „*Vertinant iš bendruomeninių pozicijų, socialinės valstybės principas reikalauja rūpesčio ir paramos tokioms socialinėms grupėms, kurios dėl asmeninio silpnumo ar kaltės, nesugebėjimo ar dėl*

socialinės atskirties negali asmeniškai ar socialiai skleistis; prie tokių priskirtini kaliniai ir iš įkalinimo įstaigų paleistieji.“²³ Resocializacijos (integracijos) tikslas įkalinimo įstaigoms keliamas ir daugelyje kitų Vakarų Europos šalių (Olandijoje, Danijoje, Švedijoje, Norvegijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Kroatijoje ir kt.), o 1978 m. jis buvo įrašytas į naująją Ispanijos Konstituciją (Sakalauskas 2006; 96). Įdomu ir tai, kad 1997 m. liepos 1 d. įsigaliojęs Rusijos Bausmių vykdymo kodeksas išlaikė senąją pataisos ir pageidautino elgesio „diegimo“ ideologiją (Бланков, Фокин 2003; 15; Филимонов 2004; 31).

Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekse (111 str.) numatyta viena iš pataisos priemonių „socialinė rehabilitacija“ savo esme ir joje slypinčiu turiniu taip pat neatitinka resocializacijos idėjos ir jos įgyvendinimo priemonių esmės.²⁴ „Socialinės rehabilitacijos“ sąvoka pakeitė ankstesnę (politinio) auklėjamojo darbo su nuteistaisiais sąvoką (Стручков 1977; 174),²⁵ nors įstatymuose nėra apibrėžta, ką ji reiškia. Socialinės rehabilitacijos sąvokoje slypi daug procesų, nebūtinai susijusių su

¹⁹ Žr. Europos kalnimo įstaigų taisyklių aiškinamąjį memorandumą: „*Žymi permaina požiūryje į kalinių priežiūrą įvyko dėl perėjimo nuo režimų, siekiančių paveikti kalinių pažiūras ir elgesį, prie modelio, paremto socialinių sugebėjimų ir asmeninių galimybių vystymosi skatinimu, kas perspektyvoje padėtų jiems sėkmingai grįžti į visuomenę.*“ Čia dažniausiai vartojamas „resocializacijos“ arba „reintegracijos“ terminas su visomis iš to išplaukiančiomis ideologinėmis ir praktinėmis pasekmėmis.

²⁰ Vokietijos Konstitucinio teismo 1967 m. liepos 18 d. sprendimas (BVerfGE 22, 180).

²¹ Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Maßregeln der Besserung und Sicherung – Strafvollzugsgesetz (StVollzG). 1976.03.16 (Vokietijos laisvės atėmimo bausmės vykdymo kodeksas).

²² Pagal pietvakarių Vokietijoje esančio miestelio pavadinimą, kuriame 1969 m. buvo nužudyti keturi kareiviai, o vėliau šių įvykių pagrindu kuriamas Konstituciniam teismui apskūstas dokumentinis filmas.

²³ Vokietijos Konstitucinio teismo 1973 m. birželio 5 d. sprendimas (BVerfGE 35, 202).

nuteistojo nenusikalstamu elgesiu ateityje ir iš esmės galima klausti – ar įmanoma „socialiai reabilituoti“ kalintį asmenį?

Be to, pats žodis „reabilitacija“ dažniausiai vartojamas medicinos arba politinių nusikaltimų srityje. Tuo tarpu resocializacijos procesas apima būtent asmens gebėjimų gyventi nenusikalstamai ir integracijos skatinimą (kaip tai įtvirtinta Bausmių vykdymo kodekso 1 str.), todėl „resocializacijos“ sąvoka yra tikslesnė (Leyendecker 2002; 38). Visgi turbūt teisingai tvirtinama, jog bet kokioje socialinėje institucijoje, kur dirbama su žmonėmis, svarbiausia yra žmogaus ir jo vertės (kasdienybėje) samprata, pasąmoninis ar užprogramuotas žmogaus įvaizdis (Rehn 2004; 213).

Jeigu aprioriškai manoma, kad žmogus yra blogas ir jį reikia taisyti, kad dėl to kaltas tik jis pats, kad jį už tai reikia bausiti, smerkti, o po to mėginti reabilituoti, akivaizdžiai atsiduriama pedagoginėje ir psichologinėje aklavietėje. Teisė, pasiremddama žmogaus orumą vertinančiomis mokslinėmis koncepcijomis, galėtų tinkamai sutvarkyti idėjinius nuteistų asmenų resocializacijos pagrindus ir strategiškai kreipti resocializacijos procesą, kuriame Lietuvoje dalyvauja keliasdešimt įstaigų ir tūkstančiai darbuotojų.

Moksliskai išdiskutuotas ir aiškiai suformuluotas, atskiromis bausmių vykdymo

teisės normomis įtvirtintas resocializacijos tikslas leisti keisti įkalinimo sistemą Lietuvoje iš esmės, ne vien kosmetiškai: sudaryti žmogaus orumo nežeminančias sąlygas kaliniams ir įstaigų darbuotojams, mokėti resocializacijos tikslus atitinkančių darbo užmokestį įkaliniesiems, jų daugiau įdarbinti,²⁶ sukurti normalias darbo sąlygas, sudaryti daugiau galimybių dirbti ir mokytis už įkalinimo įstaigų ribų (Sakalauskas 2006), kylančius konfliktus spręsti ne itin dažnai taikomomis formaliomis nuobaudomis, bet į mokymąsi orientuotais metodais (Sakalauskas 2005), plėsti alternatyvių bausmių infrastruktūrą, taip vadinamų „pataisos inspekcijų“ darbą orientuoti į socialinę pagalbą iš įkalinimo įstaigų išėjusiems asmenims, o ne (vien) jų registravimą bei kontrolę, sudaryti daugiau teisinių ir organizacinių galimybių šiame resocializacijos procese dalyvauti nevyriausybinėms organizacijoms bei savanoriams.

Nuo 1999 m. kalinių skaičius Lietuvoje sumažėjo beveik perpus. Tai atitinkamomis baudžiamosiomis politinėmis priemonėmis pavyko pasiekti net nesumažėjus registruotų nusikaltimų skaičiui. Ir nors baudimo už nusikalstamas veikas kultūra Lietuvoje dar menkai išsiskleidusi, ši pozityvi tendencija leidžia tikėtis dar radikalesnių pasikeitimų. Ilgą laiką kriminologijoje klasikiniu pavyzdžiu buvo pateikiama Suomijos baudžiamoji

²⁴ Iš lotynų kalbos *rehabilitatio* – atgavimas. Tai: 1. neteisingai apkaltinto arba apšmeižto asmens gero vardo atitaisymas, atgavimas; 2. teisių, kurias asmuo turėjo anksčiau, grąžinimas. 3. nepagrįstai patraukto baudžiamojon atsakomybėn asmens pripažinimas nekaltu; 4. med. priemonių padedančių atgauti žmonių su sutrikusiomis organizmo funkcijomis sveikatą ir darbingumą, kompleksas. Tarptautinių žodžių žodynas 1985.

²⁵ Žr. taip pat senojo LTSR ir LR Pataisos darbų kodekso 57 straipsnį.

²⁶ 2006 m. viduryje Lietuvoje dirbo tik beveik 30 % kalinių – tai vienas mažiausių skaičių Europos Sąjungoje.

politika, kuria siekta atsikratyti imperinės baudžiamosios politikos etiketės su dideliu kalinių skaičiumi, ir tai suomiams pavyko. Galbūt tokiu pavyzdžiu netrukus galės būti ir Lietuva, juolab, kad ir jos gyventojai, kaip rodo paskutinis viktimologinis tyrimas, nusiteikę nebe taip represyviai, kaip anksčiau.²⁷

LITERATŪRA

Andriulis, Vytautas. 2000. *Nusikaltimų prevencijos patirtis Lietuvoje 1918-1940 m.* Vilnius: Justitia.

Arloth, Frank. 2002. „Neue Entwicklung im Strafvollzug im internationalen Vergleich. Privatisierungstendenzen und Alternativen“, *ZfStrVo* 1: 3-8.

Ashwort, Andrew. 2000. „Strafzumessung in Europa“, *NK* 4: 21-25.

Baranskaitė, Agnė. 2005. Atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės kaltininkui ir nukentėjusiajam susitaikius. Socialinių mokslų daktaro disertacija. Arginta 2005.12.16 Vilniaus universitete.

Бланков, А. С., Фокин, В. М. 2003. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации. Москва.

Bučionas, Gediminas. 1995. „Bausmės vykdymas Lietuvos kalėjimuose (1)“, *Teisės problemos* 4: 24-35.

Bučionas, Gediminas 1996. „Bausmės vykdymas Lietuvos kalėjimuose (2)“, *Teisės problemos* 3: 83-95.

Christie, Nils. 1998. „Kriminalität ist eine unerschöpfliche Ressource“, *NK* 2: 6-8.

Christie, Nils. 1999. *Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė.* Vilnius: Eugrimas.

Dünkel, Frieder, Snacken, Sonja. 2000. „Strafvollzug in Europa“, *NK* 4: 31-37.

European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics, prieiga per internetą (žiūrėta 2007 m. kovo 13 d.) http://www.wodc.nl/eng/Onderzoeken/Onderzoek_416.asp

Филимонов, Олег. 2004. *Уголовно-исполнительное право России.* Москва.

Franklis, Viktoras Emilis. 1997. *Žmogus ieško prasmės.* Vilnius: Katalikų pasaulis.

Gilligan, James (2002). *Smurto prevencija.* Vilnius: Eugrimas.

Kalmthout van, Anton, Dünkel, Frieder. 2000. „Ambulante Sanktionen und Maßnahmen in Europa“, *NK* 4: 26-30.

Kuhn, Andre. 2003. „Prison Population Trends in Western Europe“, *Criminology in Europe*, March 1: 12-16.

Kunz, Karl-Ludwig. 2004. *Kriminologie.* 4. Aufl. Bern.

Лайне, Матти. 1994. *Криминология и социология отклоненного поведения.* Хельсинки.

Laubenthal, Klaus. 2003. *Strafvollzug.* Berlin/Heidelberg.

Leyendecker, Natalie-Andrea. 2002. (Re-) Sozialisierung und Verfassungsrecht. Berlin.

Наташев, Алексей, Стручков, Николай. 1967. Основы теории исправительно-трудового права. Москва.

Ortmann, Rüdiger. 1993. „Haft als negativer Sozialisationsprozeß“. In: Kaiser, Günter, Kury, Helmut (Hrsg.) *Kriminologische Forschung in*

²⁷ Mažesnė jų dalis, palyginus su tyrimu, darytu 1997 m., linkusi skirti (ilgą) laisvės atėmimo bausmę už konkrečiai nurodytą veiką. Tarptautinis nusikaltimų aukų tyrimas Lietuvoje 2005-2007 (UNICRI). Baigiamoji ataskaita, Teisės institutas.

den 90er Jahren. *Kriminologische Forschungsberichte* 66/1: Freiburg i. Br.: 259-308.

Piesliakas, Vytautas. 1999. „Baudžiamoji politika Lietuvoje po 1990 m. ir jos tendencijos“, *Jurisprudencija* 13 (5): 55-80.

Prison Populations and Penal Policy in Estonia, Latvia and Lithuania. Council of Europe Conference, Stockholm 22-24 October 1997. Documentation.

Rehn, Gerhard. 2004. „Grundlegende Überlegungen zur Planung und Gestaltung Sozialtherapeutischer Einrichtungen im Justizvollzug“. In: Rehn, G., Nanninga, R., Thiel, A. (Hrsg.) *Freiheit und Unfreiheit. Arbeit mit Straftätern innerhalb und außerhalb des Justizvollzuges*. Herbolzheim: Centaurus Verlag: 200-218.

Sakalauskas, Gintautas. 2005. „Asmenų, kuriems apribota laisvė, teisės“, *Žmogaus teisės Lietuvoje*. Vilnius: Teisės institutas: 266-289.

Sakalauskas, Gintautas. 2006. „Socialinės ir ekonominės naujų laisvės atėmimo baismės atlikimo formų taikymo prielaidos Lietuvoje“, *Teisės problemos* 4: 5-49.

Sakalauskas, Gintautas. 2006a. Strafvollzug in Litauen. Kriminalpolitische Hintergründe, rechtliche Regelungen, Reformen, Praxis und Perspektiven. Schriften zum Strafvollzug, Jugendstrafrecht und zur Kriminologie. Band 24. Mönchengladbach.

Schittenhelm, Ulrike. 1994. Strafe und Sanktionensystem im sowjetischen Recht. Grundlinien der Kriminalpolitik von den Anfängen bis zum Ende des Sowjetstaates. Freiburg i. Br.

Steponaitis, Antanas. 1937. „Reikalinga kalėjimų reforma“, *Naujoji Romuva* 16: 356-358.

Стручков, Николай. 1977. *Советское исправительно-трудовое право*. Москва.

Стручков, Николай, Ткачевский, Юрий. 1983. *Советское исправительно-трудовое право*. Москва.

Tarptautinis nusikaltimų aukų tyrimas Lietuvoje 2005-2007 (UNICRI). Baigiamoji ataskaita, Teisės institutas.

Tarptautinių žodžių žodynas. 1985. Vilnius.

Зубков, Александр. 2003. *Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века*. Москва.

Walter, Joachim. 2004. Grundvoraussetzungen einer modernen Strafvollzugs aus der Sicht eines deutschen Anstaltsleiters. In: Kury, H. (Hrsg.) *Strafrecht und Kriminalität. Entwicklungen in Mittel und Osteuropa. Kriminalität und Kriminalpolitik in Europa*. Band 1. Bochum: Brockmeyer: 261-274.

Walter, Michael. 1999. *Strafvollzug*. 2. Aufl.

Įteikta 2007 05 14

Pateikta spaudai 2007 12 15

El. paštas: gintautas@teise.org